

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Történettudományi Doktori Iskola, Medievisztika Program

Kovács Tamás

Restitutio imperii

– Az Anicius-család szerepe másfél évszázad legitimációs
törekvéseiben –

Doktori disszertáció tézisei

SZEGED
2019

A dolgozat problémaköre Iustinianus császár 543-ban felállított lovasszobra köré összpontosul, amely számos direkt és indirekt mitológiai és világi utalást tartalmaz. Különös egybeesés a trójai háború történetével, hogy Prokopios leírásában az emlékmű felállítására éppen tíz évvel a visszahódító háborúk kezdete után került sor. Az ábrázoláson a császár a mitológiai hős, Achilleusnak a páncélját viseli. A szobor felállításának dátuma és az ikonográfia együttese utalás a trójai háborúra, melynek éppen a tizedik éve bizonyult sorsdöntőnek. A mitológiai hivatkozások sorában megbújik egy feloldhatatlannak tűnő világi utalás is: Iustinianus lova egykor még Nagy Theodosius emlékművének alapját adta. 543-ban, tehát a császár, nem csak a mitológiai hőssel, de a majd 150 évvel korábban élt elődjével is szimbolikusan párhuzamba állította magát. Ugyanakkor, mivel a Theodosius-dinasztia 455-ben férfiágon kihalt, Iustinianus semmilyen vérségi kapcsolatot nem tudott felmutatni nagy formátumú elődjével. Az analógia mindazonáltal a korabeli történetírók narratívájában is tükröződik, megmagyarázva másfél évszázad politikai eseményeinek mozgatórugóit a birodalomegyesítő Nagy Theodosiustól az egyesítésre készülő Iustinianusig, és rávilágít arra is, hogy a kettejük közötti vérségi kapcsolat hiányát hogyan hidalták át a 6. századi Konstantinápolyban. Ennek megvilágítására száznál is több történeti munkát, epigráfiai és numizmatikai adatot használtam fel.

1. Prokopios narratívájában keretező eszközként használja az archaikus népneveket, amelyek a gótok elleni háború okait és céljait is magyarázzák.

Az időhatár 410 és 537 között húzódik, mozgatórugója az asszonyrablás, célja pedig egy elbitorolt gyarmati terület (Itália) visszaszerzése. Az időbeni keretet a geta szó használata jelzi, amelyet a szerző csupán két helyen alkalmaz. Először Róma 410-es ostromának bevezető szakaszában, majd 537-ben, ugyancsak a város ostroma alkalmával, azonban míg az előbbi esetben a (vizi)gótok bejutottak a városba, addig 538-ban eredmény nélkül távoztak a falak alól. A geta szó előfordulása ugyanakkor mindkét esetben egy-egy asszonyrablást előz meg, továbbá egy harmadikat is közre fog. 410-ben a vizigótok hurcolták el Galla Placidiát és kényszerítették házasságra Athaulffal. 455-ben a vandál Geiserich távozott a városból III. Valentinianus örökösével, többek között Eudociával, aki Africában házasságot kötött Hunerich-kel. Az 537-es sikertelen gót ostrom után pedig Witiges ejtette foglyul Matasunthát, akit szintén házasságra kényszerített. A geta szó használatával a szerző Hérodotosz Görög-perzsa háborújára és annak alapkonfliktusára utal, amely szintén az asszonyrablásokban gyökeredzett. A taulantok szó használatával, melyet előbb Róma 410-es ostromának bevezető szakaszában, majd az osztrigótok történetének elbeszélésének kezdetekor használ hasonlóképpen jár el a szerző. A szó használatával egyrészt párhuzamot von a két nép között, valamint utal Thukydidesz *A Peloponnészoszi háború* c. munkájának alapkonfliktusára, az epidamnosi viszályra.

Mind a hérodotosi, mind a thukydidési allúzió az ősök által elbeszélte háború előzménytörténetének irányába mutat, amelynek gyökere a jogtalan uralkodás, s amely mindkét esetben a Hérakleidák uralkodói jogához és egy delphoi jóslathoz kapcsolódik. A Hérodotosznál megőrzött jóslat szerint a Hérakleidák öt generáció múltán visszaszerzik az uralmukat. Thukydidésnél pedig az idegen uralom alatt álló gyarmatváros kerül vissza korábbi Hérakleida tulajdonosához. Prokopiosnál a birodalom elbitorolt nyugati fele szintén öt generáció múltán kerül vissza jogos tulajdonosához, amikor Iustinianus seregei Konstantinápolyba hurcolják Matasunthát, Theoderich utolsó élő leszármazottját. A Rómát elfoglaló vizigótok és osztrogótok közötti másfél évszázados genealógiai kapcsolatot az jelenti, hogy az osztrogót Theoderich védelmébe vette Alarich utódját, Amalarich-ot, így egy kézben egyesült a két hatalom, később pedig Theoderich kijelölt utódjának, Eutharicusnak a leszármattja esik konstantinápolyi fogságba, mellyel az elveszett gyarmatváros visszakerül jogos tulajdonosához. Mindkét jóslat Iustinianus idejében teljesebbé válik.

2. A 5-6. századi történetírók három fő narratíva mentén beszélnek el a gót-római kapcsolatokat, ezek azonban egy közös pontra mutatnak.

A hérodotosi jóslat formai egyezést mutat a korai keresztény egyházatyák elbeszéléseiben használt Dániel könyvének öt elemből álló II. Nabû-kudurri-usur szobormotívumával, amelynek pusztulása a végítélet napját jelezte. Jeromos Dániel könyvéről írt kommentárja szerint a szobor pusztulását dinasztikus házasságok követik, ám ezek a dinasztiák soha nem egyesülhetnek, hiszen a szobor két eleme, a vas és az agyag sem alkot szilárd elegyet. A dánieli kép akár eredeti, akár módosított formában valamennyi történetíró leírásában felbukkan. Jeromos tanítványai, Hydatius és Orosius a dánieli prófécia beteljesedését Galla Placidia és Athaulf házasságában látták. Prokopios pedig Theoderich örökösét bemutató mozaikleírását készítette az összeomló szobor mintájára, ezzel utalva Matasuntha és Germanus házasságára. A Dániel könyvének szobormotívumával történő azonosítás adta az alapját azoknak a leírásoknak, amelyek a gótokat zsidóként jelenítették meg, hiszen II. Nabû-kudurri-usur Jeruzsálem elpusztítójaként és a zsidók babiloni rabságba hurcolójaként vált ismertté.

3. A vegyes házasságokat csak a veszélyeztetett, határmenti provinciákban tiltották.

A 20. századi történeti irodalom többsége különleges eseményt látott Galla Placidia és Athaulf házasságában, hiszen úgy gondolták, hogy Valentinianus 373-ban kiadott rendeletével (3.14.1.) a gótok és rómaiak közötti házasságoknak kívánt gátat szabni. Ezzel szemben, a 4. században az idegenekkel kötött házasságok száma immár háromszorosára nőtt a korábbi időszakhoz képest, ráadásul az 5. században ez az arány

még tovább emelkedett, miközben a rendelettel kapcsolatban egyetlen halálbüntetésről sem számolnak be a források. Valentinianus rendelkezése nem a gótok és rómaiak közötti házasságoknak kívánt gátat szabni, hanem a 4. század végi háborús helyzetben a határ menti kémkedésnek és visszaéléseknek. A jogalkotó szemében a egyes házasság akkor vált büntethetővé, ha bebizonyosodott, hogy valamiféle összeesküvésre készülnek azok a személyek, akik barbár rokonokkal, házastárssal rendelkeztek.

4. Szent István ereklyéit az egyházi történétírók társítani kezdik a Theodosius-dinasztia tagjaival, majd leszármazottaikkal, az Aniciusokkal.

Orosius pogányok ellen írt történeti munkájában (*Historia adversus paganos libri VII*) a Galla Placidia és Athaulf házasságáról szóló beszámolót akkorra időzíti, amikor átvette Szent István protomártír ereklyéjének egy darabját. Az elbeszélés idősíkjaiban Athaulf csodás pálfordulása is ezzel egy időben történik. Orosius nem sokkal később Menorca szigetén helyzete el az ereklyét, amelynek helyi közösségre gyakorolt hatását az *Epistula Severi* dolgozta fel. A menorcai zsidók kényszerített áttérítéséről szóló *Epistula Severi* narratívája formai egyezést mutat a *Pars Posterior* öt *caputjával*, amelyeknek az eseményei az Akakios-féle egyházi skizma 519-es lezárásával veszik kezdetüket. Anonymus Valesianus munkájában Theoderich fellépése azzal kezdődik, hogy az uralkodó leromboltatja a Szent István protomártír nevét viselő imaház oltárát, majd vádat emel (Anicius) Albinus ellen. Konstantinápolyban a Nika-felkelés azzal veszi kezdetét, hogy a *praefectus* emberei kivonszolnak néhány elítéltet az oltalmat jelentő Szt. Laurentiusból. A bazilikát még 439-ben alapította Eudocia, miután visszatérve Jeruzsálemből elhelyezte benne Szent István néhány ereklyéjét. A bazilika építését később Pulcheria fejezte be, majd Anicia Iuliana díszítette tovább. Következésképpen a történétírók előbb a Theodosius-dinasztia tagjaihoz, majd a dinasztia kihalását követően az Anicius család tagjaihoz kapcsolják az ereklyéket.

5. A Theodosius-dinasztia bukása után a dinasztikus kontinuitást az Anicius család biztosította. A birodalom két felének integrációja csak rajtuk keresztül valósulhatott meg.

395 ugyan adminisztratív váltást hozott, hiszen Nagy Theodosius felosztotta fiai között a birodalmat, a keleti és nyugati fél azonban továbbra is egy család kezében összpontosult. Változást III. Valentinianus halála hozott, mellyel férfiágon kihalt a dinasztia. Az uralkodói család nőtagjai Geiserich udvarába kerültek, ahol Hunerich házasságot kötött jegyesével, Eudociával. Kettejük kapcsolatából Hilderich, a vandálok későbbi uralkodója született. A keletrómai források változatos módon, jobbra asszonyrablásként próbálják érvényteleníteni a házasságot. Ezek közül az egyik, hogy Valentinianus kisebbik lányának, Placidiának Anicius Olybriusszal kötött házasságát 455-nél korábbra datálják, holott erre csak a szabadulása után került sor. 455-ben III.

Valentinianus lányai jegyeseikkel (Gaudentius, Hilderich) együtt hagyták el Itáliát, így nem beszélhetünk menyasszonyablásról. A keletrómai források eljárása abban rejlik, hogy II. Theodosius halála után a keletrómai császároknak legitimációjuk biztosítása érdekében bizonyítani kellett, hogy kapcsolatban állnak a Theodosius-dinasztiával. Ez akkor válik biztossá, miután 462-ben Geiserich szabadon bocsátja III. Valentinianus özvegyét és kisebbik lányát. Licinia Eudoxia halála (493) után a legitimáció Placidia (Anicius) Olybriusszal kötött házassága, és lányuk, Anicia Iuliana révén az Anicius nemzetséghez kerül. 493-ban Licinia Eudoxia halálával eltűnik a konstantinápolyi udvarból a Theodosius-dinasztia utolsó egyenesági leszármazottja is. Ebben az időben alakulhatott át a *nobilissima/nobilissimus* kitüntető cím udvari ceremóniája, amely során a beiktatott személy az uralkodói család tagjává válik. Az első nem Theodosius-dinasztiához tartozó *nobilissima* Anicia Iuliana lesz. A 6. század elején egyes források már úgy tekintenek Anicia Iuliana családjának férfitagjaira, mint az elkövetkező uralkodói generációra. A Baalbek orákulum ugyanis Iuliana fiát, (Anicius) Olybriust (cos. 491), vagy azonos nevet viselő unokáját (cos. 526) jövendölte Anastasius után a következő uralkodónak, aki helyreállítja az elszakított területek egységét. Ez a politikai gondolat őrződött meg Malalas azon megjegyzésében is, amely szerint Theoderich Itáliába indulása előtt még Anicia Iuliana kezét is elnyerhette volna.

6. Theoderich 30 éves uralkodása és kiterjesztése.

Theoderich azonban Anicius feleség nélkül, a császár küldöttként érkezett Itáliába, így azt 30 évig birtokolhatta. A korabeli források meglehetősen eltérően számolnak be az osztrogótok itáliai uralkodásának kezdőidőpontjáról. Az eltérések mögött azon törekvés áll, hogy a szerzők megpróbálják eliminálni Itália elbirtoklásának lehetőségét. A római törvények értelmében ugyanis bárki elbirtokolhatott egy területet, ha azt képes volt 30 éven keresztül zavartalanul megtartani. A konstantinápolyi udvarban Theoderich uralkodását 489-től számolták, amelyet 30 évvel később Eutharicus császári örökbefogadása és Itáliába küldése volt hivatott felváltani. A vizigót herceg váratlan halála azonban zavart okozott Itália birtoklásában. A fordulat a forrásokban is tetten érhető. Theoderich uralkodásának kezdetével kapcsolatban a források többszörösen is megerősítik a gót uralkodó „jó katona”, a *magister militum* képét (Anonymus Valesianus, Malalas, Prokopios). A visszautasított Anicius házasság rövid említése nem más, mint annak hangsúlyozása, hogy az osztrogótok a császár megbízottjaiként igazgatták Itáliát. Prokopios Theoderich jellemzését formailag egy olyan allúzióval kezdi, amelyet Thukydides alkalmazott Periklés bemutatása kapcsán, aki maga is jó államférfi, katona és polgár volt, azonban társa, Ephialtés halála után az állam első embere lett. Itáliában ez a váltás Eutharicus halálával következett be. A források eltérő beszámolóit rávilágítanak arra, hogy a hatalom megtartását különböző módokon próbálták elérni. Az *Edictum Theoderici* szerint a jelenlegi birtokos javára be

kell számítani a korábbi, vagy az azt megelőző birtokos tulajdoni időtartamát is. Ez a nézőpont tükröződik Marcellinus bejegyzésében, aki Odoacert is gótnak nevezi, illetve ez érhető tetten Ióannés Antiocheusnál, aki szerint Theoderich és Odoacer megegyezett abban, hogy együtt uralják Itáliát. Mások, így Prokopios és Cassiodorus, az osztrogótok Itáliába érkezésétől (489) számolták ezeket az éveket, mely Eutharicus 519-es kinevezéséhez vezetett. Eutharicus halála utána a hatalom megtartására a két leszármazott, Athalarich és Matasuntha feletti gyámság gyakorlása útján nyílt lehetőség. A megoldást a *magister officiorum*, Boëthius készítette elő az uralkodó számára, hiszen tisztsége révén az *Edictum Theoderici* szerkesztését végző *Scrinia* felett állt. Késedelme azonban felségárulási pert vont maga utána, amely nemcsak az ő, de apósa, Symmachus *caput senatus* kivégzését is maga után vonta.

7. Theodahad itáliai hatalmának elismerését egy Anicius házasságon keresztül próbálta elérni.

A gyámság általi uralkodói legitimáció napjai azonban meg voltak számlálva, hiszen Athalarich és Matasuntha évről évre közelebb került a felnőttkor határához. Éppen ezért Theodahad a független osztrogót királyságot egy Anicius-házassággal akarta legitimálni: A *Variae* tanulsága szerint, közeli rokonát, vélhetően lányát összehadta Anicius Maximusszal, majd a férfit *primicerius*ávé tette. Theodahad tettének jelentőségét és *usurpató*ját Prokopios azzal fejezi ki, hogy Anicius Maximus két korábbi trónbitorló (Magnus Maximus, Petronius Maximus) rokonaként állítja be. A három személyt azonban nem fűzte rokoni szál egymáshoz. Maximus megölése után megszakad az Anicius család nyugati ága, így a legitimációra csak a keleti ágon keresztül kerülhet sor.

8. A Nika felkelés során megjelenik az Anicius család legitimációs igénye.

A Nika-felkelés történései ráirányították Iustinianus figyelmét az Anicius család fontosságára. Miközben Marcianustól kezdve valamennyi konstantinápolyi uralkodó kiemelten kezelte III. Valentinianus leszármazottait és az Aniciusokat, addig Iustinus és Iustinianus szándékosan figyelmen kívül hagyta a család fontosságát és saját dinasztiájuk építésére törekedtek. Ennek egyik jele volt, hogy uralkodásuk alatt a császárnő hivatalos nevéből kikopott az Aelia, ami a Theodosius-dinasztia bukása után státuszjelző szerephez jutott, ugyanakkor Anicia Iuliana halála után a Nika-felkelés néhány elítéltje sem találhatott oltalmat az Szt. Laurentius bazilikában, amely az Anicius család *dominium*ának számított. Az Anicius család uralkodási potenciálja és a Theodosius-dinasztia utáni vágyakozás tapintható ki a Nika-felkelés eseményeiben. 532. január 15-én a tüntetők Probus házához vonultak, azzal a céllal, hogy császárrá tegyék, a férfi ugyanis Anicia Iuliana unokájával kötött házasságot. Próbálkozásuk azonban sikertelennek bizonyult, végül Probus rokonát Hypatiust koronázták meg. Az

aktust megelőző *senatusi* beszédben ugyancsak a Theodosius-dinasztia iránti vágyakozás érhető tetten. Az Origenes *senator* által említett két palota a jelenleg regnáló hatalom és a Theodosius-Anicius-ház szimbolikája, hiszen a Plakillianai (Flaccillianae) Nagy Theodosius első feleségére Aelia Flaccillára utal, míg a Helena a mindenkori császárnő megszólítása volt. A felkelések leverését kivégzések és száműzetések követték. Két kitaszítottat azonban később visszahívott a császár. Mindkettőjük az Anicius család tagja volt: Anicia Iuliana fia, Anicius Olybrius (cos. 491), illetve Probus, aki Anastasius unokaöccseként házasságot kötött a férfi lányával, Probával.

Anastasius unokaöccsének és Iustinus unokaöccsének Anicius rokonságát egy allúziós technika is bizonyítja. A Nika-felkelés leverése során Prokopios nem Belisariusnak tulajdonítja Hypatius és Pompeius elfogását, hanem Iustinus két unokaöccsének, Germanus testvéreinek, Boraïdesnek és Iustusnak. A történetíró ezzel hasonló képet alkalmaz, mint Anonymus Valesianus, aki ugyancsak párban szerepeltette Anastasius unokaöccseit Iustinus hatalomra kerülésének leírásakor. Anonymus leírásában a császár egyik unokaöccse sem feküdt abba az ágyba, ahol a felségjelvényt elhelyezték. Noha három ágy volt, Hypatius és Pompeius egy ágyban aludtak, míg Probus a harmadikban, így a császár unokaöccsei nem uralkodhattak és „önkéntesen” átadták uralkodói jogukat. Így lett Anastasius után Iustinus az uralkodó, és így lett Iustinus után Iustinianus az uralkodó. Anonymus Valesianus Anastasius utódlásáról szóló leírása egyúttal a Nika-felkelés allúziója is.

9. Iustinianus Nagy Theodosius korábbi gótok felett aratott győzelmének szobrát használta fel saját diadaloszlopához, ezzel fejezte ki, hogy a birodalom két része ismét egy kéz alatt egyesült.

Az 543-as emlékművéhez a császár Theodosius egykori emlékművét használta fel, amellyel elődje az osztrogótok ősei felett aratott győzelmét ünnepelte. 540-ben hasonló győzelemre került sor, amikor Matasuntha személyében Eutharicus utolsó leszármazottját sikerült Konstantinápolyba szállítania a keletrómai erőknek. Iustinianus nem rendelkezett dinasztikus felmenőkkel, családjában a dinasztikus kapcsolat a császár unokatestvérein keresztül valósult meg, akik Anicius felmenőkkel rendelkeztek. Iustinianus törekedett arra, hogy unokatestvérei halála után az özvegyeket és gyermekeiket védelmébe vegye. Ez először akkor következhetett be, amikor az 540-es évek elején Boraïdes halála utána az árva és az özvegy védelmében fel tudott lépni. Nem sokkal később felállították Konstantinápoly főterén azt a lovasszobrot, amely egykor Theodosiusé volt. Iustinianus így közösségbe került az egykori császár dinasztiájával, amit minden idők legnagyobb emlékművével rögtön kifejezésre is juttatott. Germanus halála után a császár Germanus postumus gyámja lett, aki Germanus Matasunthával kötött házasságából született, így vérében egyesült

az Amal és az Anicius vér. Iustinianus gyámságát kihasználva kibocsátotta az itáliai helyzet jogi rendezését rögzítő *Pragmatica Sancti*ót, így a félszigetet egyedüli uralma alá vonhatta.

A disszertáció témájához kapcsolódó előadások

1. "Justinian and the base of his imperial legitimacy." 6th Days of Justinian, Ohrid, Macedónia, 2018. november 23-24.
2. "Victory without military success: The literary basis of the imperial propaganda." Laetae segetes VI, Masaryk University, Brno, Csehország, 2018. november 12-14.
3. "Privatissimum mit Herwig Wolfram." Institut für Mittelalterforschung der ÖAW, Zwettl apátság, Ausztria, 2015. október 19-20.
4. "Early Efforts of a Pre-Justinian's 'Reconquest'." VIIIe Rencontres byzantines, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Párizs, Franciaország, 2015. október 2-3.
5. "Egy eltűnt szenátor: Albinus." IX. Medievisztikai PhD Konferencia, Szeged, Magyarország, 2015. június 17-19.
6. "Egy félreértelmezett családfa története." ELTE Középkorral foglalkozó doktoranduszok konferenciája, Budapest, Magyarország, 2015. május 21-22.
7. "The Dynamic Middle Ages II: The Dynamics of European Cultures and Societies in the Middle Ages." The Higher School of Economics & Deutsches Historisches Institut, Moszkva, Oroszország, 2014. október 7-10.
8. "The Anicii and Decii in the Late Antiquity: Problems and Possible Solutions." Sapiens Ubique Civis II, Szeged, Magyarország, 2014. augusztus 27-30.
9. "The Importance of the Eastern Influence under Great Theoderic's Reign." International Medieval Congress, Leeds, Egyesült Királyság, 2014. július 6-10.
10. "(Re)creation of Christian Identity through Theoderic's Italy." 20th International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages Colloquium, Poreč, Horvátország, 2013. október 1-6.
11. "'Pleasure' of food in Ostrogothic Italy: A story of an envoy." International Medieval Congress, Leeds, Egyesült Királyság, 2013. július 1-4.
12. "Nagy Theoderich külpolitikájának egy szakasza: A sirmiumi háború." VIII. Medievisztikai PhD Konferencia, Szeged, Magyarország, 2013. június 17-19.
13. "Etnikai ellentétek Itáliában az 5. század fordulóján." EthnOriens Konferencia, Szeged, Magyarország, 2010. november 20.

A disszertáció témájához kapcsolódó írások

1. "Procopius in Hungarian", in Geoffrey Greatrex, ed., *Recent Work on Procopius outside the English-speaking World: A Survey*. Newcastle upon Tyne: Histo Supplement 9, 2019, 7.1-7.10.
2. "Some remarks on Anonymus Valesianus' Pars Posterior," *Chronica 13 (2017)*: 5-

16.

3. "Colosseum," *Határtalan Régészet* 2 (2016). 78-81.

4. *Anonymus Valesianus Pars Posterior*. Fordította, jegyzetelte és tanulmányokkal ellátta Kovács Tamás. Vivarium Fontium sorozat. Genianet, 2016. ISBN: 978-963-89394-8-7.

5. "Ármány, propaganda és vallás a politika szolgálatában," *Határtalan Régészet* 1 (2016). 24-27.

6. "Cassiodorus újraértelmezve...", *Aetas* 1 (2014): 145-151.

7. "Szenátori családok pártharcai az 5. század végén," *Aetas* 3 (2011): 124-139.

8. "Elfeledett követjárások a késő antikvitás történetéből," *Aetas* 1 (2008): 182-188.